

ISSN: 2146-1961

Perçin Bostan, B. (2024). Uygurlarda Tarım Hayatı Üzerine, *International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*, 15(57), 1259-1277.

DOI: <http://dx.doi.org/10.35826/ijoess.4510>

Makale Türü (ArticleType): Araştırma Makalesi

UYGURLARDA TARIM HAYATI ÜZERİNE

Başak PERÇİN BOSTAN

Dr., Ankara, Türkiye, basakpercinbostan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2696-8285

Gönderim tarihi: 11.04.2024

Kabul tarihi: 13.08.2024

Yayım tarihi: 01.09.2024

Öz

Türklerde tarımsal faaliyetlerin başlangıcını gerek arkeolojik buluntular gerekse günümüze kadar ulaşan yazılı kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Hunlar dönemine kadar götürülebilmek mümkündür. Hunlardan sonra Göktürkler döneminde tarımsal faaliyetler savaşlar ve göçlerin etkisiyle kesintiye uğrasa da bu dönemde tarımın yapıldığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Uygurlar döneminde ise yavaş yavaş yerleşik hayata geçildiği için gelişmiş bir tarım kültüründen söz edilebilir. Uygurlarda tarımın gelişme gösterdiğine ilişkin verilere, arkeolojik buluntular aracılığıyla ulaşmak kısmen mümkün olsa da daha detaylı verilere o dönem Uygurların yaşadığı coğrafyaya seyahatler gerçekleştiren seyyahların günümüze kadar ulaşan seyahatnamelerden ve o dönemden günümüze ulaşan diğer yazılı belgelerden elde etmek mümkündür. Ayrıca tarımın bu dönemde ne kadar geliştiğini, Türkçenin söz varlığına yansımış olan çok çeşitli tarım terimleri yoluyla anlamak da mümkün olmaktadır. Burada izah ettiğimiz yöntemler aracılığıyla elde ettiğimiz verilerden yola çıkarak söz konusu çalışmamızda, X. yüzyıldan itibaren tamamen yerleşik hayata geçmiş olan Uygurlarda tarımsal faaliyetlerin başlangıcı, tarımsal hayatın gelişim süreçleri, hangi tarımsal faaliyetlerin, hangi bölgelerde yapıldığı ve tarımsal faaliyetlerin ekonomik, sosyal ve kültürel hayata ve dile yansımalarından bahsedilmiştir. Bu amaçla öncelikle Uygurların X. yüzyıldan itibaren yerleşik yaşam tarzına geçişlerine sebep olan siyasi gelişmeler hakkında kısaca bilgi verildikten sonra, Uygurların tarımsal faaliyetleri hakkında yapılmış olan çalışmalardan bahsedilmiştir. Daha sonra bölgenin iklimi ve coğrafi özellikleri, Uygurlardan önceki tarımsal faaliyetler ile tarımın Uygurlardaki gelişimi üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu dönemde kullanılan bazı tarım terimlerinden de çalışmamızda bahsedilmiştir. Bu terimler; tarım yapılan yerlere verilen adları, Uygurlar döneminde en çok yetiştirilen tarım ürünleri ile bazı tarım aletlerine verilen adları içermektedir. Yeri geldikçe de bu adlara ilişkin gerek etimolojik gerekse tarihi karşılaştırmalı olarak dilbilimsel izahatlara da yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Uygurlar, Uygurlarda tarım, tarım terimleri.

ON AGRICULTURAL LIFE IN UYGHURS

ABSTRACT

It is possible to trace the beginning of agricultural activities in the Turks back to the Hun period, according to the information we have obtained from both archaeological findings and written sources that have survived to the present day. Although agricultural activities were interrupted by wars and migrations during the Gokturk period after the Huns, there is evidence that agriculture was practiced during this period. During the Uyghur period, we can talk about an advanced agricultural culture as settled life was gradually established. Although it is partially possible to obtain data on the development of agriculture in the Uyghurs through archaeological finds, it is possible to obtain more detailed data from the extant travel books of travelers who traveled to the geography where the Uyghurs lived at that time and from other written documents that have survived from that period to the present day. It is also possible to understand how much agriculture developed in this period through the wide variety of agricultural terms reflected in the Turkish vocabulary. In our study, based on the data we obtained through the methods we have explained here, the beginning of agricultural activities in the Uyghurs, who have been fully settled since the 10th century, the development processes of agricultural life, which agricultural activities were carried out in which regions, and the impact of agricultural activities on economic, social and cultural life. Its reflections on language are mentioned. For this purpose, firstly, brief information is given about the political developments that caused the Uyghurs to transition to a settled lifestyle since the 10th century, and then the studies on the agricultural activities of the Uyghurs are mentioned. Then, the climate and geographical features of the region, agricultural activities before the Uyghurs and the development of agriculture in the Uyghurs were emphasized. In addition, some agricultural terms used in this period are also mentioned in our study. These terms; It includes the names given to the places where agriculture was done, the agricultural products grown most during the Uyghur period, and the names given to some agricultural tools. When appropriate, linguistic explanations regarding these names, both etymologically and historically comparative, are also included.

Keywords: Uyghurs, agriculture in Uyghurs, agricultural terms.

GİRİŞ

Uygur Devleti 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılmış ve bu tarihten sonra Uygurlar Çin'in farklı bölgelerine yerleşip buralarda yeni devletler kurmak suretiyle, varlıklarını uzun yıllar sürdürmüşlerdir.

Uygurların bir kısmı Kansu bölgesine yerleşmiş ve Kansu Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. X. yüzyıldan itibaren de giderek güçlenmişlerdir. Ancak varlıkları çok uzun soluklu olmamış, XI. yüzyıl başında önce Kitanlar daha sonra da Tangutlar tarafından yenilgiye uğratarak, ülkeden sürülmüşlerdir. Ancak halkın bir kısmı burada kalarak varlıklarını günümüze kadar devam ettirmeyi başarmıştır. Bugün hala aynı topraklarda yaşayan bu halka *Sarı Uygurlar* denilmektedir. Uygurların diğer bir kısmı ise daha güneyde bulunan Hoço şehrine yerleşmiştir. Bu bölge Çin'in oldukça uzağında kalmaktadır ve bu Uygurlar ile ilgili Çin kaynaklarında çok fazla bilgi yoktur. Hoço Uygurları; Hoço, Turfan, Beşbalık, Hami ve Kuça şehirlerini ele geçirmiş ve Tarım havzasının tüm kuzey bölgesini Türkleştirmişlerdir. Kansu Uygurlarına göre varlıkları daha uzun süre devam etmiş, Moğol İmparatorluğu dönemine kadar sürmüştür (Golden, 2017; Raux, 2006; İzgi, 1989; Özyetkin, 2014).

Bu bölgeler dışında kalan Uygurlar ise uzun süre varlıklarını koruyamamış ve zamanla diğer milletler içerisinde eriyip gitmişlerdir. Bu durumda Uygurlar artık 9. yüzyıldan itibaren siyasi açıdan olduğu kadar, inanç, dil ve kültür açısından da tam bir birlik kuramamışlardır. Ancak yaşam tarzlarını değiştirerek varlıklarını uzun süre devam ettirebilmişlerdir. Çin ile dostane ilişkiler kurmuşlar, yerleşik yaşamın bir unsuru olan tarımın gelişmesine çok önemli katkılar sağlamışlardır (Golden, 2017; Raux, 2006; İzgi, 1989; Özyetkin, 2014).

Uygurlar, Moğolistan bozkırlarında göçebe ve yarı göçebe bir hayat sürdürürken X. yüzyıldan itibaren siyasi dengelerin değişmesi ve tarıma elverişli olan bir coğrafyaya göç etmeleri nedeniyle zorunlu olarak yerleşik hayata geçmişlerdir. Bu şekilde, sosyal ve kültürel yaşam tarzlarında birtakım değişiklikler oluşmuş ve yerleşik yaşamın bir unsuru olan tarım, ister istemez halkın geçim kaynağı ve yaşam tarzı haline dönüşmüştür. Nitekim 9. yüzyılın sonunda göçebe Uygurların, Hamilerden Kuçarlara kadar herkesin elinde bulunan zengin tarımsal vahaları fethetmesi hem kendi tarihlerinde hem de Orta Asya'nın ekonomik ve politik tarihinde önemli bir olaydı. Kırgızlar tarafından Orhun, Selenga ve Tula'dan zorla çıkartılan Uygurlar, öncekinden çok daha farklı yerlere gelmişlerdi. Uygurların bir kısmı Urumçi'nin kuzeyine ve batısına yerleşti. Burası göçebe hayvancılığı için elverişli koşullara sahipti. Geri kalan kısmı ise Tanrı Dağlarının güneyindeki ve doğusundaki ovalara geldi. Ancak en başından beri çok farklı koşullarla karşı karşıya kalmışlardı ve bu nedenle yeni tarım tekniklerini kullanmak zorunda kaldılar. Buraya yerleşen Uygurlar için artık eskisi kadar büyük ölçüde göçebe hayvan sürülerine sahip olma zorunluluğu yoktu. Batıya ya da kuzeye dönmek imkânsızdı. Çünkü oradaki ovalar kendi kabileleri tarafından işgal edilmişti. Bu nedenle, yerleşik bir yaşam tarzına ve sulama ile yapılan tarımcılığa geçmeye zorlandılar (Tihonov, 1966, s. 68-70).

YÖNTEM

Araştırmanın modeli

Bu çalışma, Türklerde tarımsal faaliyetlerin ortaya çıktığı yazılı metinlerin bulunmadığı dönemlere ilişkin arkeolojik buluntular ile yazıyla takip edebildiğimiz dönemlerden kalma eserlerin ve bu eserler hakkında yapılmış olan çalışmaların taranması sonucunda elde edilen verilere dayanmaktadır. Geniş bir literatür taraması sonucunda Uygurlarda tarım hayatına ilişkin elde edilen sonuçlar çalışmaya yansıtılmıştır.

Veri Toplama Araçları

Uygurlarda tarım konusu ile ilgili veri elde edebileceğimiz kaynaklardan en önemlisi Uygur sivil belgeleridir. Bunlar içerisinde özellikle toprak alım-satım belgeleri konu hakkında oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca arkeolojik kazılardan elde edilen bulgulardan yola çıkarak da Uygurlarda ne tür tarımsal aletlerin kullanıldığı ve hangi bölgelerde tarım yapıldığı ile ne tür ürünlerin yetiştirildiği hakkında bilgiler edinmek mümkün olabilmektedir.

Ayrıca Çin kaynaklarında Türklerin Hunlar zamanından beri tarım ile uğraştıklarına dair önemli kanıtlar elde etmek mümkündür. Örneğin Eberhard, *H'yunğ-nu* kavimlerinden bahsederken güneyde bulunan kavimlerden bazılarının tarım ile uğraştıklarını, ancak bu uğraşlarının buğday ve darı ekmekten ibaret olduğunu, ayrıca darı, buğday, arpa ve bir çeşit yulaf ektiklerini ve değirmende bunları un haline getirerek kullandıklarını belirtir, ayrıca dariyı ikinci ayda ekip, dokuzuncu ayda topladıklarını ve yemekte ve şarap yapımında kullandıklarını ifade eder (1996, s. 68, 90- 94).

Uygurların yaşamış oldukları coğrafyaya seyahat eden bazı gezginlerin seyahatnamelerinden de Uygurların tarımsal yaşamına ilişkin bilgiler edinmemiz mümkündür. Bu tür eserlerin başında Çin'de Sung sülalesi zamanında elçi olarak görevlendirilen Wang Yen-Te'nin Uygur topraklarına X. yüzyılda gerçekleştirdiği seyahatini anlatan eseri gelmektedir. Bu seyahatname sadece Uygur coğrafyasını kapsamı sebebiyle son derece değerlidir. Stanislas Julien tarafından ilk kez Fransızca olarak yayımlanmış, Türkiye'de Özkan İzgi tarafından 1989 yılında Türkçeye çevrilmiştir.

Marco Polo 1254-1295 yılları arasında Venedik'ten Çin'e kadar gerçekleştirdiği yolculuğuna ilişkin izlenimlerini yazdığı seyahatnamesinde; Kaşgar, Hotan, Urumçi gibi Uygurların yaşadığı pek çok bölgeye dair izlenimlerini aktarmış, halkın yaşam tarzından alışkanlık ve adetlerinden bahsetmiştir. Bazı yerlerde halkın geçim kaynakları ile bulunduğu yerlerin iklim koşulları ile coğrafi özelliklerinden bahsetmiştir. Örneğin Marco Polo Kaşgar bölgesinden bahsederken; Kaşgar halkının ticaret ve küçük el sanatları ile geçindiğini, eski bir medeniyet oldukları için tarımın da ilerlediğini, ayrıca şehrin dışında çok büyük bağ ve bahçelerin olduğunu, buralarda meyve ve sebze yetiştirildiğini, pamuğun başlıca zirai ürün olduğunu ve toprakların çok verimli olması sebebiyle iyi mahsul verdiğini belirtmiştir (Dokuman, ty., s. 57). Hotan şehri ile ilgili olarak ise; çoğunlukla tarımla uğraştıklarını, pamuğu bol ürettiklerini, bağlarının ve meyve bahçelerinin büyük olduğunu ve ticaret ile el sanatlarının geçim kaynakları olduğunu ifade etmiştir (Dokuman, ty., s. 58). Marco Polo bu bölgeler dışında

Uygur coğrafyasındaki diğer bölgelerin iklimi, coğrafyası, halkın geçim kaynakları ve adetleri gibi daha pek çok konuda dikkate değer bilgiler de vermiştir (Dokuman, ty.).

Bununla birlikte Gerdizi 1050 yılında Farsça olarak kaleme aldığı *Zeynü'l-ahbar* isimli eserinde 1041 yılına kadar olan Horasan tarihi ile Gazneliler dönemine ait önemli bilgiler vermektedir. Eserin Türkler ile ilgili on yedinci bölümü V. V. Barthold tarafından Rusça tercümesiyle birlikte neşredilmiştir. Gerdizi Uygurlar dönemine ilişkin önemli bilgiler verir ve Çin sınırında büyük bir şehir olan Hoten şehrinden, burada yetiştirilen ürünlerden bahseder. Meyve, arpa, buğday, darı, susam ve pamuk yetiştirildiğini, çok sayıda dut ağacı ile değirmenin bulunduğunu ve değirmenlerdeki un eleklerinin ipekten yapıldığını belirtir. Yazarı bilinmemekle birlikte bir Guzman Prensine sunulan ve Farsça yazılan *Hudud al-alem* isimli eser, 982 yılında yazılmıştır ve bilinen en eski Farsça eserlerden bir tanesidir. Eserde o zamanın bilinen tüm coğrafyaları, şehirleri hakkında bilgiler yer almaktadır. 1930 yılında V. V. Barthold tarafından Rusça olarak neşredilmiş, daha sonra 1937 yılında da V. Minorsky tarafından genişletilmiş hali ile İngilizce olarak yayımlanmıştır. Eser Uygur coğrafyası ve şehirleri ile ilgili verdiği bilgiler dolayısıyla oldukça önemli bir çalışmadır (Barthold, 1897, s. 3-6; Taşağıl, 1998, 251-253).

Ayrıca İslam coğrafyacılarına ait yukarıda bahsi geçen iki eser dışında Uygurlarda tarımsal hayata ilişkin ufak da olsa birtakım bilgiler içeren daha pek çok kaynak bulunmakla birlikte, Ramazan Şeşen *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* isimli çalışmasında bu eserleri bir araya getirmiş ve tüm Türk ülkeleri ile İslamiyet öncesi Türk tarihi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır (Şeşen, 2001).

Uygurlarda tarım konusunda yapılan çalışmalar hakkında ise; konunun tek başına ele alındığı bir çalışma bulunmamakla birlikte, konunun geniş hacimli ele alındığı çalışmalar bulunmaktadır. Bunların en eskilerinden biri Tihonov'un *Hozyaystvo i Obşestvenniy Sroy Uygurskovo Gosudarstva X-XIV veka*. (10.-14. yüzyıllar arasında Uygur Devleti'nin Ekonomik ve Sosyal Yapısı) isimli eseridir. 1966 yılında Moskova'da yayımlamıştır. Yazar önsöz bölümünde; daha önce Uygur Devletini tek başına ele alan bir çalışma bulunmaması nedeniyle, bu eserin Uygur Devletinin sosyal ve ekonomik yapısına dair ilk çalışmalardan biri olduğunu belirtir. Ancak kaynak eksikliği nedeniyle konuyu bir bütün halinde değerlendirirken zorluklar yaşadığını söyler. Yazarın amacı; tarihçilerin dikkatini Orta Asya'daki halkların sosyal ve ekonomik yapıları üzerine çekerek, tarihsel literatürdeki boşluğu doldurmaya çalışmaktır. Eserde *Zemledeliye* "Tarım" başlığı altında ayrı bir bölüm bulunmaktadır. Burada yazar, bölgenin coğrafi şartlarından ve iklim koşullarından bahsederek tarım ve hayvancılık için uygun olan bölgeleri sıralamıştır. Daha sonra, tarımsal faaliyetlerin neler olduğu ile hangi ürünlerin yetiştirildiği üzerinde durmuştur. Devletin vergi uyguladığı ürünlerden bahsetmiştir. Bununla birlikte tarımsal faaliyetler sırasında hangi teknolojik gelişmelerden faydalandığını açıklamış, özellikle sulama sistemlerindeki gelişmelerden bahsetmiştir. Ayrıca, o dönemden kalma eserlerde geçen bazı tarım terimlerine de değinmiştir (Tihonov, 1966, s. 61-76).

Daha sonra Bahaeddin Ögel 1978 yılında 9 ciltlik *Türk Kültür Tarihine Giriş* isimli eserini yayımlamıştır. Burada Göktürklerden Osmanlı İmparatorluğu'na kadar Türklerde köy ve şehir hayatı, ziraat kültürü, ev kültürü, yemek kültürü, giyecek ve süslenme kültürü, tuğ ve bayrak, ordu, ordugâh ve otağ, devlet ve ordu mehteri, halk musikisi aletleri gibi konular ayrı ayrı ciltlerde anlatılmıştır. Türklerde tarımsal hayat konusuna ise *Türklerde*

Ziraat Kültürü başlıklı ciltte yer verilmiştir. Eserde arkeolojik buluntular ile belgelere dayanılarak sadece Türklerde tarım konusu ayrıntılarıyla işlenmiş, Türklerin Anadolu'ya yerleşmeden önce yaşadıkları coğrafyalarda ne tür tarımsal faaliyetlerde buldukları, tarımsal yöntemler, tarım aletleri ve terimler üzerinde durulmuştur. Eser, Uygurlar dönemindeki tarımsal faaliyetleri de kapsamı açısından, çalışmamız için önemli bir kaynaktır (Ögel, 1978).

Bir diğer önemli çalışma ise Bülent Gül'ün 2004 yılında basılan *Eski Türk Tarım Terimleri* isimli yayımlanmamış doktora tezidir. Bu çalışma özellikle tarım aletleri ve tarım teknikleri konusunda oldukça fazla malzeme ihtiva etmektedir. Eserde geniş bir literatür taraması yapıldıktan sonra Eski Türkçedeki tarım terimleri ayrıntılı şekilde incelenmiş ve tarım aletleri ile ilgili 24, tarım teknikleri ile ilgili ise 63 terim hakkında geniş bilgiye yer verilmiştir. Ayrıca, tarım ürünleri ile ilgili 53, tarım alanları ile ilgili ise 14 terim hakkında açıklama yapılmıştır. (Gül, 2004). Ayrıca Hasan Güzel'in 2013 yılında tamamladığı *Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri* isimli yüksek lisans tezinde eski Türk kültür yaşamında önemli bir yere sahip olan iktisadi hayata ilişkin unsurlar Uygur Sivil Belgeleri aracılığıyla tespit edilmiştir (Güzel, 2013). Saydığımız bu çalışmalar Türklerde tarım kültürü ile ilgili oldukça geniş bilgiler sunan çalışmalardır.

BULGULAR

Uygurlar, bugün Doğu Türkistan olarak adlandırdığımız bölgeye göç etmeleri sonucunda zorunlu olarak yerleşik yaşam tarzını benimsemişlerdir. Böylece sosyal ve kültürel yaşamlarında, en temelde ise geçim yollarında değişimler meydana gelmiştir. Şöyle ki; 9. yüzyılın ortalarına kadar Moğolistan bozkırlarında yarı göçebe ve göçebe bir yaşam tarzını sürdüren ve hayvancılıkla geçimlerini sağlayan Uygurlar, X. yüzyıldan itibaren göç ettikleri Kansu, Kaşgar, Turfan gibi bölgelerde iklimin ve doğa şartlarının tarımcılık için müsait olması nedeniyle tarımsal hayata geçiş yapmak zorunda kalmışlardır. Moğollar dönemine kadar bölgede farklı devletler halinde hakimiyetlerini sürdürmüş, Moğol istilasından sonra ise farklı kültürler ile karışmış olsalar dahi aynı bölgede varlıklarını bugüne kadar devam ettirebilmişlerdir.

Uygurların en yoğun olarak buldukları 1 milyon kilometrekareden daha fazla alanı kaplayan Turfan ve Kaşgar bölgesi tarımın gelişmesi için uygun coğrafi özelliklere ve iklim koşullarına sahiptir. Doğu Türkistan'ın etrafı, uzunluğu 1200 km, genişliği 600 km olan yüksek dağ sıraları ile çevrilidir. Kuzey ve kuzeybatısında Tanrı dağları, batısında Pamir-Altay dağ sırası, güneyinde ise Kunlun ve Karakorum dağları uzanmaktadır. Doğusunda ise Gobi çölü yer almaktadır. Bölge oldukça geniş olmasına rağmen hava koşulları hemen hemen her yerde benzer özellikler göstermekte olup; nehirlerin su taşıdığı vadiler dışında bölgenin hemen hemen her tarafında kuraklık hâkimdir. Dağların zirveleri daima karlarla kaplıdır. Burada dağların eteklerinde tarım yapılan pek çok vadi bulunmaktadır. Bölge oldukça sert rüzgârlara maruz kaldığı halde bu vadiler yüksek dağ sıraları sayesinde bu rüzgârlardan korunmaktadır. Bahsedilen özelliklere sahip vadilerden bir tanesi Turfan'dır. Burada bazı yerlerde yükseklik deniz seviyesinin altına inmektedir. Bununla birlikte Taklamakan Çölü, kimi yerlerde genişliği 130

km'yi bulan bir *lős*¹ tabakası ile çevrilmiştir. Tarıma elverişli ye düz alanlar, genellikle bu toprağın dar şeritler halinde uzandığı yerlerde bulunmaktadır (Tihonov, 1966, 61-63; Raux, 2006, s. 208-221).

Uygurlar zamanında batı Kunlun dağları arasında Sarıkol vadisi, Tanrı dağlarının ana sırtları ile güney sırtları arasındaki bölgede Küçük ve Büyük Yıldız vadileri ile Karaşar havzası ve Çungarya'nın vadileri tarımın geliştiği bölgelerdi. Bununla birlikte Kaşgar bölgesinde tarım, sulama yolu ile yapılmaktaydı. Bu bölgede bulunan vahalar, dağların yakınındaki nehirler boyunca uzanmaktaydı ve nehirler üzerinde barajlar bulunuyordu, buralardan açılan arıklar vasıtasıyla su tarım arazilerine taşınmaktaydı. Turfan bölgesinde ise nehirlerden arıklar açmak suretiyle yapılacak olan sulama yetersiz olacağı için bu bölgede karmaşık bir yapıya sahip *karız* ismi verilen bir yer altı sulama sistemi kullanılmaktaydı (Tihonov, 1966, s. 61-63).

Uygurların ekonomisinin temelleri tarım ve sığır yetiştiriciliğine dayanmaktaydı; çünkü bölge, geniş tarım alanlarının yanı sıra, hayvancılık için müsait olan geniş otlaklara da sahipti (Tihonov, 1966, s. 64). Bu konu ile ilgili olarak; Türk kavimlerinde yazılı kaynaklar ile arkeolojik buluntular ışığında takip edebildiğimiz zamanlardan itibaren hayvancılığın yanı sıra tarımın da yapıldığına dair kanıtlar bulabilmek mümkündür. Bichurin, Eski Han Sülalesi zamanında (M.Ö. 206 – M.S. 25) İmparator Wudi'nin (M.Ö. 140-86) gezilerinden ve gözlemlerinden bahseder, buna göre Wudi; Çin'in batı bölgesinde yerleşik bulunan halkın batıda bulunan hemen hemen her bölgede yerleşik bir yaşam sürdürdüğünü, şehirlerde yaşadıklarını, işlenmiş topraklarının olduğunu, sığır yetiştirdiklerini ve yaşam biçiminin Hunlara da Usunlara da benzemediğini gözlemlemiştir (1950, s. 170). Bununla birlikte Uygurlar döneminde yetiştirilen ürünlerin bölgeden bölgeye farklılıklar gösterdiğine dair de kanıtlar mevcuttur. Buna göre Bichurin, Yenisey bölgesinde yeterli ekmek olmadığını, ancak Kaşgar ve Yarkent'ten temin ettiklerini belirtir (1950, s. 178). Buna göre bölgede tarım ürünlerine dayalı bir ticaret anlayışının olduğundan da söz edilebilir.

Uygurlarda tarımın başlangıcı ile ilgili olarak Tihonov; Çungarya'nın Gumudi köyü civarında Tang Hanedanlığından kalma pirinç tarlalarının varlığına işaret eden bir belgeden ve sazlık yataklarında drenaj kanallarının kalıntıları olduğundan bahseder ve buradan yola çıkarak; Uygurların, 9. yüzyılın sonunda Tanrı Dağlarını geçmeden önce tarım kültürüyle karşılaştıklarını belirtir. Aynı zamanda Uygurlardan çok önce bu bölgede tarımsal faaliyetlerin yapıldığından ve yerleşik bir hayatın bu bölgede milattan önceki dönemlerde dahi sürdürüldüğünden söz eder. Ancak daha geniş bir açıklamaya yer vermez (1966, s. 63-65).

Bu hususa ilişkin elimizde arkeolojik buluntular ve çeşitli belgeler bulunmaktadır. Örneğin; Uygurlardan çok önce bu topraklarda yaklaşık 5 asır boyunca hüküm sürmüş, Büyük Hun İmparatorluğu (M. Ö. III. asrın sonu- M.S. III. asrın sonu) zamanında tarım yapıldığına ilişkin, arkeolojik buluntular ile Çin kaynaklarından edinilen bilgiler mevcuttur. Bu konuda Ögel şu hususlara değinmiştir:

"Hunlar, esas itibari ile göçebe bir kavimdirler. Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre bunlar sürüleri ile meşgul olurlarken, bu meşgalelerinin yanında ekip biçmeyi de ihmal etmiyorlardı.

¹ "Akarsuların taşıdığı ince balçık halinde toprak çeşidi. En çok vadilerde, yamaçlarda bulunan, kil ve kum karışımı, sarı renkli ve verimli balçık" (Akalın, 2019, s. 1594).

Altay bölgesinde Hun çağında açılmış muhtelif sulama kanallarına rastlıyoruz. ...Hun çağındaki ziraat kültürü ile ilgili en önemli eserler, Selenga nehri ve Baykal gölü kıyılarındaki İvolgi ve İlmovalıya Padi 'de ele geçmişti. Kazılar sırasında bulunan bilhassa saban demirleri pek çeşitli idi. Muhtelif büyüklükteki oraklar, zahire saklamak için özel bir şekilde kazılmış çukurlar, hububatı öğütmek veya ezmek için kullanılan taşlar bu kültürün en önemli eserleri arasında idi. ...Selenga nehri üzerinde de Hun çağına ait sulama kanallarının izleri görülmüştü. Baykal gölü kıyılarındaki sulama kanallarının pek çok izlerine rastlıyoruz. Bu kalıntılar bize göstermektedir ki gerek Selenga kıyılarındaki gerekse Altay bölgesinde, Büyük Hun devletinden itibaren bir ziraat kültürü meydana gelmeğe başlamıştı. " (Ögel, 2014, s. 90).

Bu nedenle M.Ö. III. asra kadar varlığını indirgeyebildiğimiz Hunlar zamanından beri Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde tarım yapıldığını söyleyebiliriz.

Daha sonra Göktürkler döneminde de tarımsal faaliyetlere devam edilmiştir. Ancak bölgede ekonomik, politik, sosyal ve kültürel yapıdaki değişimler ve savaşların etkisiyle bu dönemde tarımın; istikrarlı bir şekilde varlığını devam ettirdiğini söyleyemeyiz. Bu konuda Ögel, Göktürkler döneminde gelişmiş bir tarımsal kültürün varlığını kanıtlar nitelikte bulguların olduğundan bahsetmiş ve Tötö bozkırında, Kuray ve Ursula vadilerinde, Kurot ve Şişikman nehirleri arasında İlgumen suyu vadisinde ve Habarovski civarında ve Altay çevresinde pek çok yerde, düzenli bir şekilde yapılmış büyük sulama kanallarının açılmış olduğunu belirtmiştir (Ögel, 2014, s. 168-169). Ayrıca Göktürk dönemine ilişkin olarak Hun çağına ait mezarlarda görülen tarımsal hayata ilişkin izlerin Göktürk devrinde artık kaybolduğunu, bu nedenle Göktürkler devrinde yaşayan ziraatçıların yerleşik hayattan göçebeliliğe geçtiğini belirtir (Ögel, 2014, s. 169). Buna göre, yaşam tarzında meydana gelen zorunlu değişimler nedeniyle Türkler arasında tarımın istikrarlı bir şekilde yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Uygurlar dönemine gelindiğinde ise yavaş yavaş yerleşik yaşama geçildiği için tarımsal faaliyetlerde de aşama aşama gelişmeler kaydedilebilmiştir. Bunun örneklerini arkeolojik buluntular ve bu dönemden kalma eserlerde görmek mümkündür. Uygurların erken dönemlerine ışık tutmak için yapılan arkeolojik kazılar sırasında, buğday değirmeninin kalıntıları, değirmen taşları ile iğ ve sabanlar ele geçirilmiştir (Kamalov, 2002, s. 101).

Bunun yanı sıra Uygurlara ait olan Terh Yazıtı'nda da sulanabilir arazilerden ilk kez bahsedilir. Terh Yazıtı Terh nehri vadisinde bulunmuş olup, dikilitaş yaklaşık olarak 753'te El Etmış Bilge Kağan onuruna dikilmiştir ve sulanabilir arazilerden bahseden en eski yazılı belgedir (Kamalov, 2002, s. 102). Yazıtın batı yüzünün 4. satırında; "...dört bucaktaki halklar hizmetindedir. Düşmanım Bölök yok oldu. Ötüken yurdu ile Terges yurdu, (bu) ikisinin arasında vadilerim (ve) tarlalarım sekiz (kollu) Selenge, Orhon, Tula, Sevin, Teledü, Karaga (ve) Burgu. Bu topraklarım (üzerinde) (ve) ırmaklarım (boyunca) konup göçerim." denilmektedir (Aydın, 2018, s. 45).

Ayrıca Uygurların Kağanlık dönemlerinde Moğolistan'da buldukları sırada Soğdların etkisiyle tarımda gelişim gösterdiklerine ilişkin bilgiler de mevcuttur. Bu hususa ilişkin Kamalov, Uygurların bugünkü Moğolistan'da bir siyasi yönetim kurmadan önce Soğd kabilelerinin zaten burada bulunduğunu, Türklerin siyasal yaşamında

Soğdların büyük rol oynadıklarını, ancak bu etkinin özellikle Uygurlar döneminde önem kazandığını, Uygur toplumunun hemen hemen her alanında Soğdların etkisinin görülmekte olduğunu belirtir. Ayrıca arkeolojik kalıntılardan da anlaşılacağı üzere, Uygur Kağanlığında Soğdların etkisiyle tarımsal faaliyetlerin ve şehir planlamasının büyük bir gelişme gösterdiğini, bununla birlikte Şine Usu yazıtında Baybalık isimli Uygur şehrinin yapımına Çinliler ve Soğdların yardım ettiğine dair bir bilginin olduğundan bahsetmektedir (Kamalov, 2001, s. 144). Burada bu bilgiyi vermemizdeki amaç, Soğdların Türkler üzerindeki etkisine değinmek değil; sadece Uygurların Kağanlık dönemlerinde dahi, yani 9. yüzyıldan önce de tarımı bildiklerini ve hatta gelişmiş bir ziraat kültürüne sahip olduklarını belirtmektir. Türklerin tarımı nasıl ve kimlerden öğrendikleri mevzusu ise ayrı bir araştırma konusudur. Sonuç olarak; en eski yazılı belgelerden, Çin kaynaklarından ve arkeolojik kazılardan yola çıkarak, bu bölgede tarihin en eski dönemlerinden beri gelişmiş bir ziraat kültürünün var olduğunu söylemek mümkün olmaktadır.

Bu kadar eskiye dayanan bir kültürün içerisinde ileri teknolojiye de yararlanılmış olması doğaldır. Bunun örneğini tarihin en eski dönemlerinden beri karşımıza çıkan sulama sistemlerinde görmekteyiz. Bunlardan ilki ve en sık kullanılanı; yukarıda da bahsettiğimiz gibi nehirlerden kanallar açmak suretiyle yapılan sulama yöntemidir. Bu sulama yönteminin Hunlardan itibaren kullanıldığına ilişkin elimizde pek çok kanıt bulunmaktadır. Bu konu ile ilgili olarak Ögel, M.S. III.-V. yüzyıllar arasında Turfan bölgesinin durumundan şöyle bahseder: "(Turfan Beyliğinin) birçok yerleri taşlıktır. Fakat iklimi ılık ve toprağı ise verimlidir. Bir yılda iki defa buğday alınır... Meyve çeşitleri çok boldur... Bazı yerlerden su getirilerek tarlalar bu sular ile sulanırlar" (Ögel, 2015, s. 406). Ayrıca başka bir çalışmada ise şu açıklamaları yapar: "Selenga nehri üzerinde de Hun çağına ait sulama kanallarının izleri görülmüştü. Baykal gölü kıyılarında sulama kanallarının pek çok izlerine rastlıyoruz" (Ögel, 2014, s. 90). Bu bilgiler ışığında Türklerin Hunlar zamanından beri sulama kanallarını kullanarak tarım yaptıklarını söyleyebiliriz.

Tihonov; bölgede sulama tekniğinin yüksek bir gelişme düzeyine ulaşmış olduğunu, bu amaçla sadece nehirler değil, aynı zamanda taşıtların yardımıyla yer altı sularının da kullanıldığını ve Uygurların toprağın verimli olmasını sağlayan tarım mühendisliği tekniklerini geliştirmeyi başardıklarından bahseder. Ayrıca, Turfan Havzasında ve Kaşgar 'da tarımın, yalnızca suni sulama yoluyla yapılabildiğini, sadece yağış görülen dağlarda yağmura dayalı tarım yapıldığını, ancak bu alanların yeterli olmadığını ve tarım yapılan vahaların, sulamanın yaşamak için ön koşul olduğu, dağların eteklerinde yoğunlaştığını belirtir (1966, s. 66).

Bu konuda bu ülkeyi ziyaret eden Çin Büyükelçisi Wang Yen Te ise Jin-ling (Kin-ling) dağlarından çıkan nehrin başkentin çevresini dolaşarak, tarlaları ve meyve bahçelerini suladığını ve su değirmenlerini işlettiğini belirtir (İzgi, 1989, s. 57).

Ayrıca Tihonov bu bölgeyi ziyaret eden Chang Chun isimli bir keşişten ve onun bölge hakkındaki gözlemlerinden bahseder. Wang Yen Te'den yaklaşık iki yüz yıl sonra Cengiz Han zamanında ülkeyi ziyaret ettiğini, keşiş Chang Chun'un buğdayı toprağın altına yerleştirilmiş su boruları ile suladıklarından bahsettiğini ve Chang Chun, toprağın altına yerleştirilmiş su boruları hakkında yazarken, onları sıradan arıklar olarak da düşünmüş

olabileceğini, Chang Chun'un hiç kuşkusuz Çin'de kullanılan hendekler yoluyla yapılan tarımcılığa aşina olduğunu belirtir. Ancak Tihonov Turfan vahasında, ayrıca *karız* adı verilen ve sıra dışı yapısıyla burayı ziyaret edenleri şaşırtan bir sulama sisteminin olduğundan da bahseder, bu nedenle Chang Chun'un toprağın altına yerleştirilmiş su boruları derken, yeraltı suyunu yüzeye taşıyan karız sistemini kastetmiş olabileceğini belirtir (1966, s. 66).

Burada bahsedilen karmaşık bir yapıya sahip ve yer altı sularının kullanıldığı *karız* sulama sistemi, o günün şartlarına göre oldukça ileri bir teknoloji kullanılarak inşa edilmiştir. Uygurlar tarafından inşa edilen bu kanallar sayesinde Tanrı dağlarının eriyen kar suları yerin altından yaklaşık 5000 metre uzaklıktaki Turfan bölgesine ulaşarak bölgenin su ihtiyacını karşılamaktaydı. Çin şeddinden sonra dünyanın ikinci mühendislik harikası olarak kabul edilen bu sistem, bugüne kadar sağlam bir şekilde ayakta kalmayı başarmış ve halen aktif şekilde kullanılmaktadır (Hidropolitik Akademi, 2022).

Ayrıca bu kadar çok sayıda kuyu kazmak için inanılmaz derecede yoğun bir güç sarf edilmiş ve daha sonra tüm sistemi iyi durumda tutmak için de yine büyük bir çaba harcanmıştır. Bu yavaş yavaş edinilen bir bilgidir ve hiç kuşkusuz tecrübe gerektirmektedir. Elimizdeki mevcut veriler ışığında, şunu kesin olarak söyleyebiliriz ki; bu sulama sistemi Uygurlar döneminde toprağın verimliliğini arttırmak amacıyla başvuru sulama yöntemlerinin en dikkat çekici olanıdır. Ancak, karız sistemi ile ilgili olarak; bu coğrafyada Uygurlar tarafından mı keşfedildiği, yoksa başka bir coğrafyada keşfedilip, Orta Asya'ya kadar mı taşındığı ya da kim tarafından keşfedildiği gibi sorulara hâlihazırda kesin bir karşılık bulmamız mümkün görünmemektedir. Konuya ilişkin birtakım varsayımlar mevcuttur. Örneğin; bu sulama sisteminin İranlılar tarafından keşfedilip, Orta Asya'ya taşındığı veya Uygurlar tarafından keşfedilip, diğer coğrafyalara taşındığı... vb. Ancak bu husus halen gizemini korumaktadır (Tihonov, 1966, s.66).

Uygurlar döneminde bölgenin geniş ve sulanabilen tarım arazilerinin fazla olması, yetiştirilen ürünlerin çok çeşitli olmasını sağlamış ve böylelikle farklı bölgelerde farklı tarım teknikleri kullanılarak toprak işlenmiştir. Çin kaynakları ile Uygurlar döneminden kalan din dışı belgelerden yola çıkarak, bölgenin ana besin ürünlerinin buğday ve darı olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca bölgede daha pek çok çeşit ürün de yetiştirilmekteydi. Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesinde "Bu yerde Wu-ku (beş hububat) yetişir." denilmektedir (İzgi, 1989, s. 57). Bölgede beş farklı tahılın yetişmesi bölgenin oldukça verimli ve ürün çeşitliliğine sahip olduğunu göstermektedir. Çin kaynaklarında Karahoço şu şekilde ifade edilmektedir: "Burada iklim sıcak, toprak verimlidir. Darı ve buğday yılda iki kez olgunlaşır. İklim ayrıca, ipek böcekçiliği için de uygundur. Farklı meyveler bolca yetişir. Sulama yoluyla tarım yapılan alanlar vardır."(Bichurin, 1950, s. 249-250). Karaşar hakkında ise şöyle denilmektedir: "İklim soğuk, arazi verimlidir. Pirinç, darı, sebze ve buğday ekilir. Çiftlik hayvanı olarak deve ve at beslenir. İpekböceği, ipekli kumaş yapımı için değil; pamuk ve iplik üretimi için yetiştirilir. Burada yaşayanlar, üzüm şarabını ve müziği severler" (Bichurin, 1950, s. 255). Kaşgar bölgesi ise, "toprak pirinç, darı, susam ve ekmek yapmak için zengindir" (Bichurin, 1950, s. 258). Barköl hakkında da şu bilgiler verilmiştir: "...Hava çok soğuktur... Buğday, arpa ve darı ekilebilir..." (Bichurin, 1829, s. 98).

Urumçi hakkında da benzer bilgiler bulunmaktadır: "Tabiat alanları güzeldir, toprak her yerde bereketlidir. Muhteşem sürülere ve nehirlere sahiptir ve hem tarım hem de hayvancılık için yeterli koşullara sahiptir."(Bichurin, 1829, s. 99). Arkeolojik kazılar neticesinde de hemen hemen aynı verilere ulaşabilmek mümkündür. Kurumuş Nü nehrinin yatağındaki antik yerleşim yerinde yapılan incelemeler, burada yaşayanların tarım ve hayvancılıkla uğraştığına dair kanıtlar sunmaktadır. Buna göre yetiştirilen başlıca ürünler; buğday ve darıdır. Meyve yetiştiriciliği gelişmiştir ve kayısı, şeftali, dut yetiştirilmektedir. İnek, koyun ve deve beslenmektedir (Tihonov, 1966, s. 65). Temel tahılların (buğday, arpa, darı, pirinç) yanı sıra, çeşitli meyveler (elma, kayısı, nar, karpuz, balkabağı) fındık, susam vb. de yetiştirilmekteydi (Golden, 2017, s. 184).

Hem iç hem de dış pazara hitap eden, pamuk, ipek ve yünden giyim malzemesi üretimi de iyi gelişmişti. Ayrıca Uygurlar döneminde de daha önceki dönemlerde de yetiştirilen temel tarım ürünleri aynıdır. Bu husus arkeolojik kazılar ile Uygur ve Çin yazılı belgelerinden de anlaşılabilir olup, Uygurlardan önce bölgede darı, arpa, buğday, pirinç ve baklagillerin yetiştirildiğine dair kanıtlar mevcut iken Uygurlar zamanında da darı, arpa, buğdayın yanı sıra pirinç, bezelye ve kaoliang² isimli ürünlerin yetiştirildiği anlaşılmaktadır. (Tihonov, 1966, s. 71).

Tihonov yetiştirilen ürünler ile ilgili olarak tahıl ve baklagillere ek olarak, yonca, kenevir, susam ve pamuk gibi endüstriyel ürünlerin de ekildiğini, yoncanın, hayvan yemi olarak kullanıldığını; pamuk, susam ve kenevirden, lif ve bitkisel yağ üretildiğini; ketenin Lukchun vahasına ekildiğini ve bazı Uygur belgelerinin Lukchun'da üretilen keten ipliğinden yapılan yüksek kaliteli kumaşlardan bahsettiğini belirtmiştir (1966, s. 71). Buradan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki; gıda ürünlerinin yanı sıra endüstri ürünlerinin de ekilmiş olması, tarımsal faaliyetlerin üst seviyede gerçekleştiğini göstermektedir.

Bununla birlikte Uygur sivil belgelerinde bahsedilen ve Uygurlar zamanında üretildiği anlaşılan tarım ürünleri ise şunlardır: *arpa* "arpa", *buğday* "buğday", *tarig* "darı", *borsu* "bezelye", *koz* "ceviz", *ozum* "üzüm", *kabaz* "pamuk", *kıdın* "keten" ve "susam" (Tihonov, 1966, s. 71).

Gül ise, tarım ürünleri ile ilgili ayrıntılı bir liste vermektedir. Buna göre tarım ürünlerini ifade eden terimler *Ürünler* ve *Tarımsal Ürünler* olmak üzere iki ana başlıkta değerlendirilmiş, *Ürünler* başlığı altında *Tohumluklar* (9 çeşit), *Hububat* (24 çeşit) ve *Pamuk, Kendir, Kenevir* (6 çeşit) tarım ürünleri ayrıntılı şekilde sınıflandırılmıştır. *Tarımsal Ürünler* başlığı altında ise *Hububatlardan Yapılan Ürünler* (11 çeşit) ve *Pamuk Ürünleri* (3 çeşit) şeklinde sınıflandırma yapılmıştır (Gül, 2004, s. 248-343).

Bu dönemde en çok üretilen ürünlerin başında üzüm gelmekteydi. Çünkü Uygurlarda şarap üreticiliği oldukça gelişmişti ve önemli geçim kaynaklarının başında yer alıyordu. Eski bir kültür bitkisi olan asma, Kaşgar vahasında oldukça erken dönemde ilgi görmeye başladı. Toprak ve iklim koşulları burada bağcılığın gelişmesini destekledi. Şöyle ki; yıl içerisinde güneşli gün sayısının çok olması ve sıcak hava sayesinde, geniş bir bölgede şeker oranı

² Mısıra benzeyen bir bitki. Bu bitkiden alkollü bir içki yapılmaktadır.

yüksek üzümlerin yetişmesi mümkün oldu. Ancak elverişli hava koşullarına ek olarak, iç ve dış pazarlarda üzüm ve üzüm şarabı talebinin yüksek olması da bağıcılığın gelişmesinde önemli bir rol oynadı (Tihonov, 1966, s. 71).

Buna nedenle üzüm bağlarının satışı ve kiralanması bu dönemde oldukça yaygındı. Buna ilişkin Uygur sivil belgeleri içerisinde üzüm bağlarının satışı, kiralanması ve takasına ilişkin çok sayıda belge mevcuttur (Yamada, 1993; Özyetkin, 2014). Örneğin, Uygurlarda Manastır arazilerinin tahsisi ve temliki ile ilgili sözleşmelerden biri olan Kadir Bilge Han'ın Murutluq Manastırına verdiği özel mülkiyet ve vergi muafiyet belgesinde;

"...susam, pamuk, şarap, giysi (?) başta olmak üzere ert bert (vergi) almadan, iş küç (iş mükellefiyeti) koymasınlar! Murutluq Manastırında yaşayan selilere şehir çevresinden cemaatten basığ, tşig, tütün (vergisi) koyunu, tütün öküzü başla olmak üzere hiçbir iş küç (iş mükellefiyeti) konmadan, bağına su kesicileri, sucular (su amirleri) girmeden asma üzümlerini, bağ (ve) direklerini) dahi almasınlar! Onun için bu ellerinde bulundurmak üzere bu senet yarlığın verilmesini buyurduk. " denilmektedir (Özyetkin, 2014, s. 212).

Buna göre devlet; üzüm bağı sahiplerinden ve şarap üreticilerinden vergi alıyordu. Hatta devlet, gerektiğinde üzüm ve şaraba el koyabiliyordu.

Ayrıca Uygurlardan önce de üzüm ve şaraba vergi uygulandığı, Çin kaynaklarından anlaşılmakta olup; bu konuda Tihonov; şarap ve üzümde alınan verginin kısa vadede uygulanan vergi çeşitlerinden olmadığını, farklı zamanlara ait belgelerden kalıcı bir karakter arz ettiğinin anlaşıldığını, şaraba devlet tarafından el konulması meselesi ile ilgili olan Çince belgelerin, VII.-VIII. yüzyıllara; Uygurca belgelerin ise X.-XIII. yüzyıllara ait olduğunu ve Uygur belgelerinde şarabın devlete teslimine ilişkin göstergelerin olduğunu belirtmiştir (1966, s. 72).

Uygurlar döneminde gelişmiş bir şarap üretim kültürü varken; İslamiyetin gelişiyle birlikte bu kültürün sona erdiğini belirten araştırmacılar olmuştur (1966, s. 73). Ancak bu konu ile ilgili kesin bir yargıya varmanın doğru olmadığı kanaatindeyim. Çünkü İslamiyetin Türkler arasında kabulünden sonra özellikle Karahanlılar dönemine ait eserlerde üzüm ve şarabın pek çok defa karşımıza çıktığını görüyoruz. Örneğin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *süçüg* kelimesi geçmektedir ve "şarap", "her şeyin tatlı olanı" anlamlarındadır (Ercilasun vd., 2018, s. 839). Bu kelime Clauson'da ve *Drevnetyurkskiy Slovar*'da da aynı biçim ve anlamlardadır. (Clauson, 1972, s.796; Nadalyaev vd., 1969, s. 517). Ayrıca Kıpçak dönemi eserlerinde de *süçi* "üzümde yapılan şarap, içki" ve *süçü* "üzümde yapılan bir şarap; tatlı, her şeyin tatlısı" sözcükleri geçmektedir (Toparlı, 2003, s. 244). Burada daha pek çok kaynaktan örnek vermek mümkündür.

Ayrıca Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası* isimli eserinde, şarap konusunu ayrı bir başlık altında incelemiş ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten edinilen bilgilere göre bugün olduğu gibi XI. yüzyılda da Türklerin ortak ad olarak sarhoş edici şeylere *içkü* dediklerini, ancak özellikle şarap anlamında, Oğuzların da dâhil olduğu bazı Türk halklarının *süçik* ve diğerlerinin *çağır* adlarını kullandıklarını belirtmiştir. Kaşgarlı'nın İli Vadisi halkı olarak tanıttığı Yağma, Tuhsı ve Çiğiller'in ise muhtemelen üzümde yaptıkları bir çeşit şaraba, kızıl şarap anlamında, *kızıl süçik* dediklerini, bunlardan başka şaraba *bor* da denildiğini ve bu kelimenin XII.-XIV.

yüzyıl Uygur metinlerinde de "şarap" anlamında geçtiğini, bu adın Uygurlardan başka onlara yakın olan Doğu'daki Türk halkları tarafından da kullanıldığını belirtmiştir (Genç, 2015, s. 248-249).

Ayrıca Genç, Türklerin üzümden yapılan şarap dışında daha pek çok çeşit şarap ve içki ürettiklerinden bahseder. Bununla birlikte Kaşgarlı'nın kızıl şarabın nasıl üretildiği hakkında herhangi bir izahatta bulunmadığını belirtir. Süçig'in daha çok sarhoş olmak amacıyla içki olarak kullanıldığını söyler. Türklerin şarabı genellikle tulumlarda muhafaza ettiklerini, şarap dolu tulumlara ise *tim* denildiğini, bu nedenle meyhanecilere de *timçi* denildiğinden bahseder ve buradan yola çıkarak meyhaneciliğin ve şarap satışının meslek haline gelmiş olduğunu belirtir (Genç, 2015, s. 250). Yapılan tespitlere göre, İslamiyetin kabulü ile şarap üretiminin yok olduğu sonucuna varmamız mümkün görünmemektedir.

Bununla birlikte İslami dönem eserlerinde şarabın karşılığı olarak genellikle *süçig* kelimesi kullanılırken; Uygur Sivil belgelerini incelediğimizde, "şarap" anlamına gelen iki kelimeyle karşılaşırız: *bor* ve *süçüg* (Yamada, 1993, s. 252-283). Caferoğlu'nun sözlüğünde "şarap" anlamındaki *bor* kelimesi ile, "tatlı şarap", "tatlı, lezzetli" anlamlarındaki *süçüg* kelimesi geçmektedir. Yamada ve Özyetkin'in eserlerinde de yine "şarap" anlamında hem *bor* hem de *süçüg* kelimeleri ile karşılaşılmaktadır. Örneğin ödünç alma belgelerinde daha çok *süçüg* kullanılırken, toprak satış sözleşmeleri ile ariyet (kullandırma ödünçü) belgelerinde ise daha çok *bor* kelimesi ile karşılaşılmaktadır (Yamada, 1993; Özyetkin, 2014). Bu nedenle *bor* ve *süçüg*'ün birbirinden farklı şeyler olabilecekleri akla gelmektedir. Bununla birlikte, Uygurların yaşadıkları bölgenin üzüm türleri bakımından çeşitli olması nedeniyle *bor* ve *süçüg* farklı çeşit üzümlerden üretilen farklı şarap çeşitleri de olabilirler. Ancak bu konuda daha detaylı bir araştırma yapılırsa, daha doğru tespitlerde bulunulabileceği kanaatindeyim.

Bunun yanı sıra Uygur Sivil belgelerinde "üzüm bağı" anlamında *borluq* sözü de geçmektedir. Bu kelime *bor* isim kökünden */luq/* isimden isim yapım eki alarak türemiştir. Bu üç kelime özellikle toprak satım, taşınmaz rehni, ariyet (kullandırma ödünçü) ve kira sözleşmelerinde karşımıza çıkmaktadır (Yamada, 1993; Özyetkin, 2014). *Bor* ve *borluq* kelimeleri ile ilgili olarak Ögel şunları söylemiştir:

"Bor' Türklerin üzüm ve bilhassa 'üzüm şarabı' için kullandıkları ikinci bir sözdür. Kökleri Türklerin komşuları ve Batı Türkistan'ın yerlileri olan Sogd dilinden gelmiştir. ...bor sözü Orta Asya 'da çeşitli ve yabancı kültür çevreleri ile, sıkı bağlar kurmayı başarmış olan Uygurların doğrudukları bir kültür sözü idi. Eski Türkler 'üzüm şarabı' için çoğu zaman bor diyorlardı. Ancak eski Türk kaynaklarında şarabı tanıtan, 'bor bekili, bor bekini, bor bekni' gibi deyişleri de görmüyor değiliz, 'bira ve boza', yani arpa buğday ve darı gibi tahıldan yapılmış içkilere Türkler, bekni diyorlardı. Böylece Türkler, bor demek ile yetinmiyorlar ve bunu, bekni sözü ile de bir defa daha tanıtmış oluyorlardı. 'Üzüm bağı', Uygur Türk kültür çevresinde yaygın olarak borluk sözü ile karşılanıyordu." (Ögel, 1978, s. 328-329).

Tihonov *kavla-kavla* "sebze" anlamında ise bu kelimedenden türemiş *kavlalıg* kelimesinin de anlamının "sebze bahçesi" olması gerektiği sonucuna varmıştır. Buradan yola çıkarak da *çaçaklık*, *borluk* kelimelerinin de aynı

yolla türediğini söyler (1966, s, 70). Burada dikkat çeken *kaula-kavla* ve *kavlalık* kelimeleridir. Çünkü bu kelimeler her kaynakta karşımıza çıkmamaktadır. Caferoğlu'nun sözlüğünde bu kelimelerden sadece *kaula*, "sebze" anlamıyla yer almaktadır (1968. s. 171). Yamada ve Özyetkin'de ise sadece *kavlalık* "sebze bahçesi" kelimesi bulunmaktadır (Yamada, 1993. s. 274). Sadece *Drevnetyurkskiy Slovar*'da *kavla* "sebze" ve *kavlalık* "sebze bahçesi" kelimelerinin ikisi de geçmektedir (Nadalyaev vd., 1969. s. 437). *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve Clauson'da ise bu kelimelerin ikisine de rastlanmamıştır.

Ayrıca Tihonov en çok yetiştirilen tarım ürünlerinin isimlerinden de bahseder. Örneğin; *arpa* "arpa", *buğday* "buğday", *tarig* "darı", *borsu* "bezelye", *koz* "ceviz", *ozum* "üzüm" ...vb. (Tihonov, 1966, s. 61-76) Bunlar içerisinde *borsu* "bezelye" anlamı ile verilen kelimeye, sadece *Drevnetyurkskiy Slovar*'da rastlanmıştır (Nadalyaev vd., 1969. s. 113). Ancak burada da anlamından kesin olarak emin olunmadığı için yanına soru işareti koyulmuştur.

Tihonov, Uygurlarda tarım yapılan yerleri ifade eden terimleri ise *anis-angiz*, *kıra*, *tarig*, *ur*, *çu* olarak vermiş, bu kelimelerin her birinin aynı zamanda ekilen ürünü de ifade ettiğini belirtmiştir (1966, s. 70). Bu kelimelerin anlamlarına baktığımız zaman *tarig* kelimesinin hem tarım yapılan yer hem de ürün adı olduğu, *ur* kelimesinin sadece ürün adı olduğu, diğerlerinin ise sadece tarım yapılan yer adı oldukları anlaşılmaktadır. Bu kelimeleri daha ayrıntılı olarak incelemek gerekirse; *Anis-angiz* kelimesini Gül, *anjiz* şeklinde vererek, şu açıklamayı yapmıştır:

"*Ānjiz yer*'in 'boş tarla, nadasa bırakılmış tarla' şeklinde anlamlandırılması belgelerin anlamsal bağlamına uygun düşmektedir. Çünkü anızlık arazi kiralandıktan sonra, tohum ekiliyor ve yetişen ürün taraflar arasında paylaşıldıktan sonra alım berim vergileri de gelince, yine vergiler de taraflarca eşit olarak karşılanıyor. Sivil Uygur belgelerinde de genelde bu tür bir bağlam çerçevesinde olaylar anlatılmaktadır. Arazi kiralama metinlerine göre *tarıy tarıyu* yer veya belli ürünleri ekmek için arazi kiralanmaktadır. Sivil Uygur arazi kiralama ve satış metinlerinin çoğunda, kiralama ve satış için anızlık arazilerin seçildiğini görmekteyiz. Bu arazileri, daha önce hasat edilmiş ve üstünde biçilen ürünlerin köklerinin, yani *anjiz*'lerin olduğu boş tarla şeklinde düşünüyoruz." (Gül, 2004, s. 200).

Özyetkin ise Uygur sivil belgelerinde *bu yerka anjiz tutsa* ibaresinin sıkça geçtiğini belirtmiş ve Jingwei'nin bu ibareyi "bu yerin ürünleri alındığında" diye tercüme ederek *anjiz*'i, olgunlaşmış ürünün toplanmasından sonra tarlanın boş bırakılması olarak açıklamıştır (2014, s. 128). Bununla birlikte *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te kelime *anjiz* olarak geçmektedir ve anlamı "anız, buğday vb. ekinlerin hasattan sonra geride kalan sapları" şeklinde verilmiştir (2018, s. 553). Clauson ise *anjiz* kelimesinin anlamını, "stubble field" ve "stubble" olarak vermiştir (Clauson, 1972, s. 191).

Kıra kelimesinin anlamı Yamada'da "bozkır, nadas alanı" olarak verilmiş, ancak Uygur sivil belgelerinden beş tanesinde *kıra* kelimesi geçmekte iken; bu beş belge içerisinde sadece bir yerde *kıra*'nın anlamı "nadas alanı" ve

yine bir yerde "bozkır" olarak verilmiştir (1993). Bu sözcük "Nadas alanı, boş tarla" anlamında Uygur sivil belgelerinden birinde şu şekilde geçmektedir: *qoço-taqı qoçing apam birläki küdägüm tapmış-qa ülüş-tä tögmiş kır-a suvdun yir-lär-im-ni...* "Qoço'daki Ooçing Apam ile ortak damadım Tapmış'a mirastan kalmış boş tarla ve sulama yerlerimi (?)" (Sa12-3) (Özyetkin, 2014, s. 176-177). Bir diğer belgede ise Yamada *kıra* kelimesine karşılık "bozkır" anlamını vermiştir: *aşin birgüm yoq üçün kişin qırata qazı kitrin(?)-tä içim qančuq bilä tüz ülüşlüg,* "başka verecek bir şeyim olmadığı için Qazı Kitrin'de batı bozkırını büyük erkek kardeşim ile eşit paylaştık" (1993, s. 6). Bu kelime diğer belgelerde bir yerin ya da kişinin ismi olarak geçmektedir: *Temir Ombu* adlı kişinin arazisini bedelsiz iki kişinin kullanımına vermesi ile ilgili belgede şu şekilde geçmektedir: *qıra-a-ta säkiz şıg yir-tä üç şıg ...qıra-ta on şıg yir-tä üç şıg ...qıra-ta biş şıg yir-tä yarımını..* şeklinde ve *Qıraa'da (?) 8 şıg yerde 3 şıg ...qıra'da, 10 şıg yerde yarımını da...* biçiminde ve *...Qıra'da, 5 şıg yerde yarımını* biçimlerinde geçmekte olup, burada *kıra* sözü özel isim veya yer ismi olarak düşünülmüştür (Özyetkin, 2014, s. 201-202)..

Ayrıca başka bir çalışmada da *kıra* kelimesinin anlamı yine "bozkır, nadasa bırakılmış arazi" olarak verilmiştir. (Şirin, 2014, s. 119). Ögel ise; "ekilmemiş yer" manasında kullanılan *kır* kelimesinin sonuna ek getirilerek, *kıra*, "ekilmiş yer" kelimesinin oluştuğunu belirtmiştir (Ögel, 1978, s. 6). Necip'in sözlüğünde ise *kıra* "ekilmeye yarar", *kıra yer* "ekilmeye yarar toprak" anlamında verilmiştir (Necip, 2008, s. 236).

Tarığ kelimesinin iki anlamı vardır: "1) tahıl, hububat, 2) ekin ekilmiş arazi, tarla" (Gül, 2004, s. 248). Gül bu ada ilişkin olarak, Eski ve Orta dönem Türkçe metinlerine bakıldığında, tarla tarımı faaliyetleri ile ilgili olarak *tarı-* ve *ak-* şeklinde iki genel fiilin belirlenebileceğini belirtir. Ancak bu fiiller içerisinde de en geniş kullanım alanına sahip olanın *tarı-* "dağıtmak, toprağı ekmek, toprağı işlemek" fiili olduğunu, *tarı-* fiilinin Türkiye Türkçesinde kök fiil kullanımının kaybolduğunu, sadece bir fiil kökünden türetilmiş *tarım* (<*tarı-m*) ve *darı* "darı" (<*tarı-y*) kelimelerinin kaldığını belirtir (2004, s. 91). Ayrıca bu fiilin her ne kadar tarihi Türk dillerinde tanıklansa da runik harfli Türkçe metinlerde yer almadığını, ancak bu fiilden türetilmiş adların runik harfli metinlerde bulunduğunu, dolayısıyla bu fiilin Türklerde gelişmiş bir tarımsal terminolojinin varlığına işaret ettiğini ifade eder (Gül, 2012, s. 114).

Uygur metinlerinde *tarılay* "tarla" kelimesinin yanı sıra, "tarla" kelimesinin yerini tutan çeşitli adlandırmalar da göze çarpmaktadır. Bu adlandırmalar toprağın, tarlanın yerini tutan *yer* kelimesi ile ekilen ürünün adının kullanılması ile oluşturulmaktadır. Uygur metinlerinde geçen *tarıy tarıyu yer* "darı (ekin) ekilecek yer", *yür tarıyu yir* "darı ekilecek yer" ve *kepez tarıyu yer* "pamuk ekilecek yer" tamlamalarında da görüleceği üzere *yer* kelimesi yine "tarım (tahıl, darı ve pamuk) yapılacak yer" anlamında kullanılmıştır. (Gül, 2004, s. 182). Ayrıca, Uygur sivil belgelerinde *tarı-* fiilinin türevleri olan *tarın-* "(toprak) işlemek", *tarı-* "ekilmek", *tarıt-* "tohum saçmak; tarlayı ekip biçmek, ektirmek; dağıtmak", *tarıtdur-* "ektirtmek" ve *tarımsın-* "ekin eker görünmek" fiilleri yer almaktadır (Gül, 2004).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te ise *tarı-* fiili "(toprağı) sürmek", *tarığ* ise "Türklerin çoğunda buğday (*Triticum*); bilhassa Oğuzlarda ise akdarı (*Panicum sp*); tahıl; tohum; (genellikle *tarı-* veya türevlerinden önce kullanılınca) ekin" anlamındadır (Ercilasun vd., 2018, s. 856). Uygur sivil belgelerinde görülen *tarı-* fiil kökünden türemiş hemen

hemen bütün terimler, aynı anlamları ile *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* de yer almaktadır (*tarıgçı* "çiftçi, ekinci", *tarımsın-* "(ekin) eker görünmek"...vb.). Bununla birlikte yine *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* *tarıg tarıtgı yir* "ziraat yeri" terimi bulunmaktadır. Ancak *kepez tarıyü yir* gibi ürün adı ile oluşturulan terimlere rastlanmamıştır. Bunun yerine *kepezlik* "pamuk tarlası" terimine rastlanmıştır (Ercilasun vd., 2018. s. 704, 856, 857).

Gül bu konuda; Kaşgarlı Mahmud'un eserinden sonraki eserlerde tarım ile ilgili olarak *äk-* fiili ve onun türevlerinin kullanılmaya başlandığını, *tarı-* fiilinin yerini alarak İslami Türk çevresi metinlerinde *äk-* fiilinin kullanım alanının genişlediğini belirtmiş, Metinlere bakıldığında *tarıy äk-* ve *äkin äk-* kullanımının yanı sıra bazı ürünlerin ekimini anlatmak amacıyla da *äk-* fiilinin ekilen ürünün adıyla birlikte kullanıldığını söylemiştir. Örneğin *tuturyan äk-* "pirinç ekmek" *uruy äk-* "tohum ekmek" gibi. (Gül, 2004, s. 92-93). Buna göre en başta bahsettiğimiz *tarıg* kelimesinin iki anlamından "ekin ekilmiş arazi, tarla" anlamının terkedilerek, "tahıl, hububat" anlamının devam ettiğini söyleyebiliriz.

Ur kelimesinin ekili arazi veya ürün adı olarak kullanıldığına dair elimizde herhangi bir belge bulunmamaktadır. Ancak Tihonov'un burada bahsettiği *ur* kelimesi; Uygur sivil belgelerinde *ür, üür, ü'r, yür, üyür* olarak beş farklı şekilde yazılmış olan "darı, akdarı" anlamındaki kelime olabilir (Yamada, 1993, s. 298). Yamada, *ür* kelimesinin anlamını "tahıl, buğday" olarak belirtirken, Gül ve Özyetkin bu kelimenin anlamını "darı" olarak vermiştir (Yamada, 1993. s. 287; Gül, 2004, s. 310; Özyetkin, 2014, s. 127). Güzel ise bu tarımsal ürün adının *Uygur Sivil Belgeleri'*nden daha çok ödünç verme ve rehin verme belgelerinde geçtiğini belirtmiştir (Güzel, 2013, s. 214). Clauson ise kelimenin anlamını "some kind of small seed, millet " olarak vermiştir (Clauson, 1972, s. 275). *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* ise bu kelime *ügür* şeklinde geçer ve karşılığı ise "Türkler arasında akdarı (*Panicum milliaceum*). Oğuzlar bunu bilmez." olarak verilmiştir (Ercilasun vd., 2018. s. 26). Bununla birlikte, Necip'in Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğünde *ura* "tahıl konulan çukur" anlamında bir sözcük mevcuttur (Necip, 2008, s. 438).

Çu kelimesi Caferoğlu'nun sözlüğünde "ekim yeri, ekin tarlası, arazisi" anlamındadır (Caferoğlu, 1968. s. 65). Yine *Drevnetyurkskiy Slovar'da* "ekilebilir arazi" anlamındadır (Nadalyaev vd., 1969, s. 156). Ancak Clauson'da veya *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* bu kelimeye rastlanmamıştır.

Bu kelimeler dışında Uygur sivil belgelerinde rastladığımız tarım yapılan yeri ifade eden pek çok terim bulunmaktadır. Gül'ün çalışmasında Uygur sivil belgelerinde de geçen ve tarım yapılan yeri ifade eden 8 farklı terim yer almaktadır: *tarıylyy, tarıy tarıyü yer, yür tarıyü yer, kâpâz tarıyü yer, yer/yir, änjiz, tarıysız yir, kâpâzlik* (Gül, 2004, s. 180-205).

Uygurlar döneminde kullanılan tarım aletlerinin başında *ketmen, pulluk* ve *saban* yer almaktadır. Tihonov da Uygurlara özgü bir aletin adı olarak *ketmen* teriminden bahsetmiştir (Tihonov, 1966, s. 61-76). Caferoğlu'nda *kitman* şeklinde geçmektedir ve anlamı "kazma, bel" olarak verilmiştir (Caferoğlu, 1968. s. 113). *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* ise *ketmen* olarak geçer ve anlamı "yeri kazmak için kullanılan alet"tir (Ercilasun vd., 2018, s. 707). *Drevnetyurkskiy Slovar'da* "çapa" anlamındadır (Nadalyaev vd., 1969, s. 304). Clauson'da ve Yamada'da ise bu kelimeye rastlanmamıştır.

Bununla birlikte Tihonov, Uygurların toprak işleme araçlarının çok karmaşık olmadığını, toprağın büyüklüğüne ve yapısına bağlı olarak *pulluk* ve *ketmen* kullanıldığını, bahçelerin, üzüm bağlarının *ketmen* ile, tarlaların *pulluk* ile işlendiğini ve bu sırada develerden faydalandığını, hasat için orak kullanılırken, çimlerin tırpanla biçildiğini belirtir (Tihonov, 1966, s. 74).

Gül; tarım aletlerini sürme, sulama, biçme ve değirmencilik olarak sınıflandırmış, sürme ile ilgili altı (*amaç, saban, saban tãmir, tış, buqursı ve türü*) sulama ile ilgili bir (*arıq*), biçme ve değirmencilik ile ilgili ise on yedi (*oryaq, baştar, dibek, döğen, qondıyu, soqyu/soqu, tövgüç, yaba, keli, savırğaç/savragıç, tãgirmen, itegü, qoyuş, oluq, älgäk, tayar, tayarçuq/tayarçık*) terime yer vermiştir (Gül, 2004, s. 216-248).

Uygurların tahıl ürünlerini öğütmek için el ve su değirmenlerini kullandıklarını günümüze ulaşan yazılı kaynaklardan ve arkeolojik buluntular vesilesiyle biliyoruz. Örneğin; Wang Yen-Te'nin seyahatnamesinde bu dönemde su değirmenlerinin kullanıldığından bahsetmiştir (İzgi, 1989, s. 57). Ancak bu belge, Uygurlarda su değirmenlerinin varlığına işaret eden tek kanıt değildir.

Gerdizi de *Zeynu'l-ahbar* isimli eserinde su değirmenleri ile ilgili bir açıklama yapar. Hoten şehri civarında çok sayıda su değirmenleri olduğundan ve her su değirmeninde aşağıda, hareket halinde olan bir taş bulunduğunu, üstteki taşın ise hareket etmediğini, su değirmeninin içinde Çin ipeğinden yapılmış, su ile harekete geçecek şekilde düzenlenmiş elekler olduğunu belirtir. Su değirmenlerinin özel bir fırlatıcı mekanizmaya sahip olduğunu, tahıl tanelerini temizlenmeleri için fırlattığını ve çöpün bir tarafa, temiz tanelerin diğer tarafa düştüğünü, bu mekanizma aynı zamanda su tarafından hareket ettirildiğini söyler. Su değirmenlerinde kişniş ve balkabaklarını parçalayan başka bir fırlatma mekanizmasının daha mevcut olduğunu, yuvarlak bir kovaya benzediğini, içine sağlam bir çubuk sokulduğunu ve çubuğa ağır bir taş takıldığını, böylelikle suyun, çubuğun ucunu döndürdüğünü belirtir (Barthold, 1897, s. 119)

Buna göre, bu dönemde su değirmenlerinin yoğun olarak kullanıldığı ve tahıl öğütme işlemi sırasında gelişmiş tekniklerin kullanıldığı açıktır.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Uygurlar 840 yılında Kırgızlar tarafından bozguna uğratılmadan önce Moğolistan bozkırlarında hayvancılık ve buğday, darı gibi temel besin ürünlerinin yetiştiriciliği ile uğraşmaktayken, zorunlu olarak daha güneyde bulunan Kansu, Turfan, Kaşgar gibi tarıma elverişli topraklara yerleşmeleri ve buldukları doğal koşullara uyum sağlamaları neticesinde; tarım, Uygurların temel geçim kaynağı haline dönüşmüştür. Böylece tarımda çeşitli ilerlemeler kaydedilmiş; örneğin yetiştirilen besin ürünlerinin çeşitliliği artmış, aynı zamanda endüstri ürünleri de yetiştirilmeye başlanmış, elde edilen ürünler ile de ticaret yapılmıştır.

Bununla birlikte dönemin ileri teknolojilerinin kullanıldığı sulama sistemleri sayesinde tarım yapılması mümkün olmayan arazilerden de sulama yoluyla verim elde edilmesi sağlanmış ve toprak çağın ötesinde yöntemlerle işlenmiştir.

Ayrıca tarım ürünlerine ve tarım arazilerine devlet tarafından vergi uygulanmış ve gelişmiş bir hukuki sistem oluşturulmuştur. Bugün elimizde Uygurlar döneminden kalma tarım arazilerinin satışına, kiralanmasına ve vergiye bağlanmasına ilişkin Uygur sivil belgeleri olarak nitelendirdiğimiz pek çok belge bulunmaktadır. Bu belgelerde çoğunlukla üzüm bağlarının kiralanması, satışı ve şarabın vergiye bağlanmasına ilişkin kayıtlar mevcuttur. Bu nedenle üzümün ve üzümden elde edilen şarabın dönemin en kıymetli ürünleri olduklarını söyleyebiliriz.

Uygurlar döneminde var olan gelişmiş tarım anlayışının mutlaka bir arka planının olması gerektiği gerçeğinden hareketle, çeşitli arkeolojik buluntular ve en eski yazılı kaynaklardan edinilen bilgiler ışığında tarımın Türkler tarafından tarihin en erken dönemlerinden itibaren bilindiğinin de altını çizmek gerektiği düşüncesindeyim.

Ayrıca Uygurlar döneminden kalan tarım terimlerinin sayısı oldukça fazla olup; bu husus göz önünde bulundurulduğunda bile tarımın halkın günlük yaşamında ne kadar etkili olduğu anlaşılmaktadır.

ÖNERİLER

Bu çalışma sayesinde Uygurların tarımsal faaliyetler konusunda kendilerini ne kadar geliştirmiş olduklarını ve bu kültürü kendilerinden önce var olan Hunlar ve Göktürkler gibi büyük Türk devletlerinden devralarak gelecek nesillere taşımayı başardıkları, hatta bazı ileri teknoloji yapıların günümüze kadar ulaşmasını sağladıklarını söyleyebiliriz. Bu konuda arkeolojik buluntular ile yazılı belgeler üzerinden daha derin çalışmaların yapılması halinde burada bahsettiğimiz ve muallakta kalan hususların da aydınlatılabileceği düşünülmektedir.

Etik Metni

Bu makalede dergi yazım kurallarına, yayın ilkelerine, araştırma ve yayın etiği kurallarına, dergi etik kurallarına uyulmuştur. Makale ile ilgili doğabilecek her türlü ihlallerde sorumluluk yazara aittir. Bu çalışma etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazar(lar)ın Katkı Oranı Beyanı: Bu çalışmada yazarın katkı oranı %100'dür.

KAYNAKÇA

- Akalın, Ş. H. (2019). *Türkçe sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2018). *Uygur yazıtları*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Barthold, V.V. (1897). *Otchet o Poyezdke v Sredniyu Aziyu s Nauchrnuyu Tsel'yu*. İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Bichurin, N. Y. (1829). *Opisaniya Chzhungarii i Vostochnogo Turkestana*.
- Bichurin, N. Y. (1950). *Sobraniye Svedeniy o Narodah Obitavshiy v Sedney Azii. Tom I-II*. Akademii Nauk SSSR.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Diclionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press.
- Dokuman, F. (ty.). *Marco Polo seyahatnamesi*. Cilt I-II, Tercüman 1001 Temel Eser.

- Nadalyaev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. ve Şçerbak, A. M. (Eds.). (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Akademiya Nauk SSSR.
- Eberhard, W. (1996). *Çin'in şimal komşuları*. (N. Uluğtuğ, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânu Lugâti 't-Türk* (2. bs.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Genç, R. (2015). *Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyılda Türk dünyası*. TKAE Yayınları.
- Golden, P. B. (2017). *Türk halkları tarihine giriş*. Ötüken Neşriyat.
- Gül, B. (2004). *Eski Türk tarım terimleri*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gül, B. (2012). Tarı- fiili ve türevleri üzerine. *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. Bahar (12). 99-120.
- Güzel, H. (2013). *Eski Uygur sivil belgelerinde iktisat terimleri*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hidropolitik Akademi. (2022, Ağustos 6). *En eski yeraltısu şebekesi (Turfan-Karız)*. <https://www.hidropolitikakademi.org/tr/article/29671/en-eski-yeraltisu-sebekesi-turfan-kariz>
- İzgi, Ö. (1989). *Çin elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur seyahatnamesi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kamalov, A. K. (2002). Göçebe Uygur kültürü. *Türkler*. c. 4. Yeni Türkiye Yayınları. 100-104.
- Kamalov, A. K. (2001). *Drevnie Uyguriy*. Izdatelskiy Dom «Nash Mir».
- Necip, E. N. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. (İ. Kurban, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2014). *İslamiyetten önce Türk kültür tarihi (Orta Asya kaynak ve buluntularına göre)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu tarihi I-II*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (1978). *Türk kültür tarihine giriş I*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özyetkin, A. M. (2014). *İslam öncesi Uygurlarda toprak hukuku*. Ötüken Yayınları.
- Raux, J. P. (2006). *Orta Asya tarih ve uygarlık*. Kabalıcı Yayınevi.
- Şeşen, R. (2017). *İslam coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Şirin, İ. (2014). *Uygur sivil dokümanlarının söz varlığı*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Taşgılı, A. (1998). Hoten. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 18. 251-253.
- Tihonov, D. I. (1966). *Hozyaystvo i obshestvenniy stroy Uygurskogo gosudarstva, X-XIV vv*. Izdatelstvo Nauka.
- Toparlı, R. (2003). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yamada, N. (1993). *Sammlung Uigurischer kontrakte*. Hrsg. von Juten ODA, Peter ZIEME, Hiroshi ÜMERA und Takao MORİYASU. Band 2.